

Doi: 10.56737/2953-7843-2022.11-65

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Պատմական եւ բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՄՄ

«ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ ՃԱՌՔ»-Ի ԺԱՄԱՆԱԿԸ, ԶԵՂԻՆԱԿԸ, ՍՏԵՂՈՍԱՆ ՅԱՆՈՒՄՆԵՐԸ, ԹԱՐԳԱՆՆԻՉ-ԽՄԲԱԳԻՐԸ¹

Նայոց գրավոր կյանքին սկզբից եւեթ (Ե. դ. 10-ական թվականներից) ուղեկցել է մի հայերեն մատյան, որը կարճ կոչվել է «Յաճախապատում» եւ մեկուկես հազարամյակ հանրային գիտակցության մեջ վերագրվել է Գրիգոր Պարթեւին²:

Միջնադարյան գրավոր եւ բանավոր ավանդույթից մեզ հասած շատ գիտելիքներ եւ տեղեկություններ հերքվել են հետագա գիտական հետազոտությունների շնորհիվ, որոշներն էլ հաստատվել են, բայց նրանց մեջ ամենակարեւոր գիտանքներից է համարվել «Յաճախապատում»-ի հեղինակի հարցը. Գրիգոր Լուսավորիչ, Մաշտոց, թե՛ մի երրորդ անձ, ուստի եւ՝ չորրորդ դար, հինգերորդ, թե՛ ավելի ուշ:

Այն հայագետները, որոնք գործը վերագրել են Գրիգոր Պարթեւին, հետեւաբար եւ Դ. դարի առաջին քառորդին, Մաշտոցին համարել են թարգմանիչ եւ խմբագիր (Բ. Սարգիսյան, Ա. Զամինյան, Լ. Խաչիկյան, Ա. Մարտիրոսյան եւ այլք³): Եթե նշված հեղինակները չեն էլ ապացու-

^{1*} Ստացվել է՝ 9.09.2022, գրախոսվել է՝ 30.09.2022: Էլ. փոստ՝ artsruni.sahakyan@gmail.com:

² «Արբոյ հօրն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք լուսաւորք», Յառաջաբանով, համեմատութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով Ա. Տէր-Միքէլեանի, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին, 1894 (սրանից առաջ եղել է երկուական հրատարակություն Կ. Պոլսում (1737 թ., 1824 թ.), Վենետիկում (1883 թ., 1954 թ.), իսկ հետագայում հայտնվել է աշխարհաբար երկու թարգմանություն՝ արեւելահայերեն (Վ. Համբարձումյան, Թեհրան, 2003) եւ արեւմտահայերեն (Մ. Նաջարյան, Հալեպ, 2005), ինչպես նաեւ գերմաներեն (Ի. Մ. Շմիդտ, 1872), ռուսերեն (Ս. Ս. Արեւշատյան, Երեւան, 2011) եւ անգլերեն (Ա. Տերյան, 2021):

³ Բ. ՍԱՐԳԻՍՅԱՆ, Ազաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վենետիկ, 1890, էջ 403. Ա. ԶԱՄԻՆՅԱՆ, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Նոր Նախիջեւան, 1908, էջ 89–90. Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Օտարալեզու հայ գրականությունը IV դարում (Ներսէս Պարթեւի եւ Եպիփանի

ցել, ապա իրենց կարծիքը բխեցրել են շորրորդ դարի հայ մշակույթի վերաբերյալ ունեցած ճշմարիտ պատկերացումից, որի ձեւավորմանը մասնակցել են նաեւ Հ. Գաթրճյանը, Ղ. Ալիշանը, Ա. Զամինյանը, Եղ. Քասունին եւ այլք⁴: Ըստ այդմ՝ հայ քրիստոնեական գրականությունը ձեւավորվել է Դ. դարում՝ օտար լեզուներով: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Եղիա Քասունին. «Նախամեսրոպեան այդ մէկ դարին միջոցին Հայաստանի մէջ հետզհետէ գոյացաւ յունարէն եւ ասորերէն լեզուներով գրուած, բայց հայուն համար յօրինուած եւ հաւանօրէն մեծ մասամբ ալ հայ գրիչներէ արտագրուած գրականութիւն մը.... որ ապա առանձին թարգմանիչներու կողմէ օգտագործուեցաւ Ե. դարուն՝ հայերէն լեզուով անդրանիկ գրականութեան յօրինման մէջ»: Իսկ Լ. Խաչիկյանը՝ որպէս հարցի պատմության քաջագետ, գրում է. «Մեր սկզբնաղբյուրներում ուղղակի ցուցումներ կան այն մասին, որ այդ յուրատեսակ օտար լեզուներով, բայց հայերի պետքերի համար կյանքի կոչված մատենագրության հիմնադիրը եղել է ինքը՝ Գրիգոր Պարթեւը: Ազաթանգեղոսի երկում կարդում ենք, որ նա ավանդել է «ճառս յաճախագոյնս դժուարապատումս, առակս խորիմացս դիւրալուրս»: Հաճախագոյն եւ դժվարապատում ճառերն իրավամբ նույնացվել են բազմաթիվ ձեռագրերով մեզ հասած եւ «սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի» գրչի արգասիք համարվող 23 այն ճառերի հետ, որոնք հենց ձեռագրական ավանդույթով «յաճախապատում եւ լուսավորք» են կոչված»⁵:

Իսկ ովքեր համարում են, որ «Յաճախապատում»-ի հեղինակը Մաշտոցն է, կարծում են՝ իբր Գրիգոր Լուսավորչի անունն օգտագործվել է երկի հեղինակությունը բարձրացնելու նպատակով (Մ. Աբեղյան, Պ. Ֆեթթեր, Կ. Տեր-Մկրտչյան, Ա. Սրապյան եւ այլք)⁶: Հիշյալ

նորահայտ «Հարցման» առիթով), ՊԲՀ, 1973, թ. 3, էջ 27–51. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Մաշտոց, Երեւան, 1983:

⁴ Հ. ԳԱԹՐՃՅԱՆ, Պատմութիւն մատենագիտութեան Հայոց, Վիեննա, 1851. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, Վենետիկ, 1901. Ա. ԶԱՄԻՆՅԱՆ, Պատմութիւն հայ գրականութեան, մաս Ա., Նոր Նախիջեւան, 1915. ԵՂԻԱ Ս. ՔԱՍՈՒՆԻ, Հայ մշակույթի պատմութիւնը, Պէյրուս, 1954, էջ 267:

⁵ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Աշխատություններ, Ա., Երեւան, 2012, էջ 35:

⁶ Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ, Հայոց հին գրականության պատմություն, Գիրք առաջին, Երեւան, 1944, էջ 119. Պ. ՖԵԹԹԵՐ, Հայկական աշխատասիրությունը, Վիեննա, 1895, էջ 69. Կ. ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ, Հայոց եկեղեցոյ պատմութիւն, մասն Ա., Վաղարշապատ, 1908, էջ 121. Ա. ՍՐԱՊՅԱՆ, «Հաճախապատում ճառերի» հեղինակի հարցը, «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1962, թ. 5, էջ 25–38:

հեղինակների կարծիքը հիմնված է Ե. դարի այն իրողությունների վրա, որոնք արտացոլված են «Յաճախապատում ճառք»-ում՝ առանց հաշվի առնելու, որ դրանք կարող են լինել Ե. դարի թարգմանիչ-խմբագրի ընդմիջարկումները կամ հավելումները: Բացի այդ՝ ի հիմնավորումն իրենց կարծիքի՝ նրանք վկայակոչում են Ագաթանգեղոսին զուգահեռվող Կորյունի այն տողերը, որոնցով նույն ճառքը վերագրվում են Մաշտոցին՝ համարելով, որ Ագաթանգեղոսն է օգտվել Կորյունից: Ինչպես արդեն հայտնի է արդի գիտությունը, ոչ մեկն էլ մյուսից չի օգտվել, երկուսն էլ գրել է նույն Կորյունը, նախ՝ Ագաթանգեղայ «Պատմութիւն»-ը՝ նրա հունարեն միջուկը թարգմանելով եւ ընդարձակելով, իհարկե, Մաշտոցի հսկողությամբ, ապա՝ Մաշտոցի վարքը: Այնուամենայնիվ, թեկուզեւ վեճն ավարտված է, հարկ եմ համարում մի վերջին անգամ մեջբերել Կորյունին՝ համադրելով Ագաթանգեղոսի հետ եւ ուշադրություն հրավիրել մի նուրբ տարբերության վրա, որ կա երկու բնագրերի միջեւ: Այսպես՝ Ագաթանգեղոսն արդեն մեջբերվեց Լ. Խաչիկյանի խոսքում, իսկ Կորյունը դրան զուգահեռ ունի հետեւյալը. «Ապա յետ այնորիկ դարձեալ՝ այնպիսի առաւել եւ բարձրագոյն վարդապետութեամբն սկսեալ երանելոյն Մաշթոցի ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի լուսաւորութենէ եւ ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգել եւ յօրինել, լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան, յորս բազում նմանութիւնս եւ օրինակս ի յանցաւորացս աստի, առաւելագոյն վասն յարութեանական յուսոյն առ ի հանդերձեալսն յերիւրեալ կազմեալ, զի հեշտընկալք եւ դիւրահասոյցք տխմարագունիցն եւ մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին առ ի սթափել եւ զարթուցանել եւ հաստահիմն առ ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել»⁷: Ակնհայտ չէ՞ միթե, որ Կորյունը խոսում է միմիայն Մաշտոցի դյուրապատում եւ հաճախագոյն ճառերի մասին, թեկուզ նման արտահայտչամիջոցներով, որոնց մեջ առկա է նաեւ անդրաշխարհի թեման, իսկ Ագաթանգեղոսը խոսում է Գրիգոր Լուսավորչի դժվարապատում ճառերի եւ դյուրալուր առականների մասին, որոնց մեջ խոսք չկա անդրաշխարհի վերաբերյալ: Ուրեմն Կորյունի երկում Մաշտոցը միաժանր⁸ հեղինակ է, իսկ

⁷ ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մաշտոցի, աշխ.՝ Մ. Աբեղյանի, Երեւան, 1941, էջ 78:

⁸ Ագաթանգեղոսի զատ-զատ նշած դժվարապատում ճառն ու դյուրալուր առակը Կորյունի երկում ձուլվել են իրար եւ առաջ բերել մեկ ժանր՝ ճառ՝ մեկ մակդիրով՝ դյուրապատում,

Ազաթանգեղոսի երկուսի Գրիգոր Լուսավորիչը՝ երկժանր, որից պետք է հետեւեցնել, որ առակաները մեզ չեն հասել: Փաստորեն երկու բնագրերի նույն հեղինակը՝ Կորյունը, շատ լավ գիտակցել է երկու հեղինակների տարբերությունը, բայց նրանց գործի բնութագրումը՝ նույն ոճով ու բառամթերքով, շփոթեցրել է նոր ժամանակների գրագետներին, թեկուզ, ի վերջո, վերջիններիս հաջողվել է Մաշտոցի ճառերի տակ հասկանալ «Վարդապետություն»-ը, իսկ Գրիգորի ճառի տակ՝ «Յաճախապատում»-ը:

Բացի այդ՝ նկատելի է նաեւ երկրորդ նուրբ կողմը: Կորյունն ազաթանգեղյան իր հատվածում գրում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը շարադրել է հաճախագույն դժվարապատում ճառեր եւ դյուրալուր առականեր, իսկ «Վարք Մաշտոցի» երկում գրում է, որ Մաշտոցը շարադրել է հաճախագույն դյուրապատում ճառեր՝ առանց առակաների: Պարզ է, որ նախորդում եղած «դժվարապատում» եւ «դյուրալուր» բաղադրյալ բառերից հաջորդ շարադրանքում նա ստացել է մեկ բաղադրյալ բառ՝ մեկական բաղադրիչներ առնելով եւ միացնելով՝ «դյուրապատում»: Հակառակը պատկերացնելն անհնար է. իբր մեկ բառի մեջ եղած բաղադրիչներից առանձին բաղադրյալ բառեր հյուսել: Այդ դեպքում դա բնագրային կախում էր դիտվի եւ չէր համարվի, որ «դյուրապատում» բառից ստացվել է թե՛ դյուրալուր-ը, թե՛ դժվարապատում-ը:

Ասացինք, որ «Յաճախապատում»-ի հարցում կա նաեւ երրորդ մոտեցումը, եւ դրա արդի կիրարկողն ու դավանողն Աբրահամ Տերյանն է, ըստ որի՝ «Յաճախապատում»-ը պատկանում է մի անձի, որն ապրել է ոչ շուտ, քան Զ. դարի երկրորդ կեսին⁹:

Վերոբերյալ կարծիքների մեջ ամենագրավիչն այն է, որ երկրորդ եւ առաջին տեսակետների համար կա միջնորդ, որը հանդես է եկել նախ՝ երկրորդի, ապա՝ առաջինի օգտին: Եւ քանի որ այդ միջնորդը լրջախոհ հայագետ Լ. Խաչիկյանն է, դա մեզ հարկադրեց ավելի մոտիկից հետաքրքրվել այդ նյութով եւ միանալ նրա իսկ վերանայած խնդրի լուծման գործին¹⁰:

այսինքն՝ երկու բարդ բառերի միավորումից ստացվել է երրորդը:

⁹ Տողերիս ստեղծման պահին Աբր. Տերյանի աշխատությունը դեռ ամբողջովին լույս չի ընծայվել, բայց մենք շնորհակալ ենք նրան՝ բանավոր հաղորդման համար: Առավել մանրամասն հաջորդիվ:

¹⁰ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, նշ. աշխ. նաեւ՝ Գրիգոր Պարթեւին վերագրված «Հարցում»-ը՝ որպես հայ մատենագրության երախայրիք, ԲՄ, 1964, թ. 7, էջ 301–330. տես նաեւ նույնի՝ Աշխատություններ, Ա., Երեւան, 2012, էջ 53–99: Տարօրինակ է, թե ինչու գրքի խմբագիրը նախորդ

Բանն այն է, որ Լ. Խաչիկյանը, որոշակիորեն ճշգրտելով իր գիրքորոշումը Մաշտոցի եւ Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակային հարցերում, վերանայեց Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակին նվիրված հոդվածի¹¹ եւ «Գրիգոր Պարթևին վերագրված հարցումը....» հոդվածի որոշ գրույթներ՝ դրանց հրապարակումից (1964 թ.) մոտ տասը տարի անց լույս տեսած իր նոր հոդվածում («Օտարալեզու հայ գրականությունը....», 1973 թ.), եւ հնարավոր համարեց, որ թե՛ «Հարցում»-ը, թե՛ «Յաճախապատում»-ն ստեղծվել են Դ. դ. առաջին քառորդում՝ իհարկե Ե. դարում թարգմանվելով եւ խմբագրվելով:

Ահա այստեղ էլ Լ. Խաչիկյանը միանգամայն գիտական ազնվամտությամբ «Յաճախապատում»-ից իր իսկ հայտնաբերած «Մաշտոցյան» հատվածը հռչակեց Մաշտոցի խմբագրման արդյունք¹²: Խոսքը «Յաճախապատում»-ի 7-րդ ճառի («Վասն յօրինուածոց արարածոց») մասին է, որտեղ հեղինակ Գրիգորը բացատրում է արարչության «մեխանիզմը», իսկ խմբագիր-թարգմանիչ Մաշտոցը, կարծես ավելի հասկանալի անելու նպատակով, այդ հատվածն օժտում է գրի ստեղծման օրինակով, որպեսզի պարզ դարձնի, թե ինչպես է այն ստեղծվում տառ—գիր—հնչյունի անվան արտասանությամբ՝ այբ, բեն, գիւ, դա եւն: Հատվածի մանրակրկիտ քննությունը մեզ թույլ տվեց Լ. Խաչիկյանի դիտարկմանն ավելացնել այն, որ Մաշտոցը հատվածը խմբագրել է շատ նուրբ ու սակավ ընդմիջարկումներով, որոնք եթե ստորեւ մեջբերված բնագրում ընդգծենք փակագծերով, ապա շատ պարզ կլինի. «Նաեւ զքննութիւն արարածոց յօրինեաց [որպէս զգիր դպրութեան] եւ եդ անուանս, զի անուանքն [զընդրութիւնն] տայցեն [գրոյն] ի միմեանց զորոշումն [եւ գիրն զբարս կարգացէ անուանն]: Զի երկուս երկուս յօրինեաց, զի մին միւսոյն քարոզիչ իցէ, եւ բնութեանցն երկուց՝ երկու անուանք պիտոյանան, որ որոշեն զնոսա ի միմեանց, եւ

հոդվածի (1973 թ.) 8-րդ հատվածը զետեղել է այս հոդվածի (1964 թ.) վերջնամասում՝ խախտելով ժամանակագրական կարգը: Տողերիս գրողը Լ. Խաչիկյանի ազդեցությամբ «Յաճախապատում»-ով սկսեց զբաղվել 2005-ից եւ առաջին հրապարակային ելույթն այդ թեմայով ներկայացրեց Խաչիկյանի 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովին (2008 թ.), որտեղ երկու «Իրարամերժ» գիտնական այրեր՝ Ս. Արեւշատյանն ու Պ. Մուրադյանը, միմյանց վրա հենվելով, միավորվեցին՝ իմ ելույթի դրույթները հերքելու նպատակով: Իսկ իմ միակ դաշնակիցն իմ ուսուցիչն էր՝ հանգուցյալ հոբելյար Լ. Խաչիկյանը:

¹¹ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակը, Բանբեր Մատենադարանի, 1964, թ. 7, էջ 11–24, նաեւ՝ Աշխատություններ, Ա., էջ 100–115 (հատկապես՝ էջ 111):

¹² Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Աշխատություններ, անդ, էջ 35–36 (ծան.):

անուանցն բնութիւնքն պիտոյ էին, որ կային ունէին զանուանսն» եւ այլն¹³: Եթե մտովի հեռացնենք ուղիղ փակագծերում նշված խմբադրական միջամտութիւնները, ապա կստանանք Գրիգոր Լուսավորչի նախնական բնագրի հայերեն թարգմանութիւնը: Կարծել կարելի է, որ Լ. Խաչիկյանի շնորհիվ ուշադրութեան առնված այս հատվածը միայն բավական է, որ ապացուցվի Մաշտոցի՝ «Յաճախապատում»-ի խմբագրելը՝ չհաշված թարգմանելը:

Իսկ ինչ կովան կարող է լինել «Յաճախապատում»-ի թարգմանածո բնույթը հաստատելու համար:

Ամենագորեղ կովանը պետք է համարել բնագրի օտարաբան, այն է՝ հունաբան եւ ասորաբան լեզուն, որը, ճիշտ է, խճողումներ չունի, բայց բավականին բարդ է հենց հինգերորդ դարի ընթերցողի համար, ուր մնաց արդի մասնագետ ընթերցողի, որի համար օրինաչափորեն աշխարհաբար թարգմանութիւնները ոչ պակաս դժվարենկալ են, քան գրաբարը: Ինչո՞ւ օրինաչափորեն, որովհետեւ հունաբան եւ ասորաբան գրաբարից թարգմանելու դեպքում եւս օտարաբանութիւնները, անկախ թարգմանչից, պահպանվում են¹⁴: Իսկ պատճառն այն է, որ ժամանակին Գրիգոր Պարթեւը գրել է երկու գրավոր լեզուներով, ինչպես ընդունված էր Դ. դարի քրիստոնյա Հայաստանում: Պատահական չէ, որ Կորյունը Ե. դարում, կարդացած լինելով «Յաճախապատում»-ի մաշտոցյան թարգմանութիւնը, Ագաթանգեղոսի իր շարադրանքում այն բնորոշել է «ճառս յաճախագոյնս, դժուարապատումս», իսկ Մաշտոցի գրվածքները բնորոշել է իբրեւ «ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս», որի տակ պետք է հասկանալ թե՛ «Վարդապետութիւն»-ը, թե՛ «Յաճախապատում»-ի խմբագրական հավելումները եւ թե՛ մեզ չհասած հնարավոր ճառեր:

Եւ իրոք, «Վարդապետութեան» պես դյուրին են այն հատվածները, որոնք «Յաճախապատում»-ի մեջ գրել է Մաշտոց խմբագիրը, ավելի հասկանալի եւ դյուրընկալ են, քան թարգմանական ճառերը: Վերջին դիտարկումն կարող է չափանիշ ծառայել Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակային, հետեւաբար եւ թարգմանական ճառերը խմբագիր Մաշտոցի հավելագրումներից տարբերակելու համար, իհարկե, ի շարս այլ չափանիշ-

¹³ «Յաճախապատում ճառք», անդ, էջ 69:

¹⁴ Հմմտ. Վազգեն Համբարձումյանի թարգմանութիւնը:

ների եւս, ինչպէս, օրինակ, պատմագիտական, բանասիրական, դավանաբանական, աստվածաբանական եւ այլն¹⁵:

Բայց «Յաճախապատում»-ի մեջ կա մի վառ օրինակ եւս, որը բանասերները շատ են շահարկել՝ հօգուտ Մաշտոցի հեղինակութեան, եւ որը նույնպէս արժանացել է Լ. Խաչիկյանի ուշադրութեանը: Դա Արշակունի թագավորին հանդիմանելն է քրիստոնեական առաքինութեան եւ աստվածային պատվիրանների տեսակետից. «Եւ այս յայտնի է, զի ոչ տոհմից փառաւորութիւն փառաւոր առնի առ Աստուծոյ, այլ առաքինութեան բարետոհմութիւն: Զի ի Հայս ոչինչ մեծագոյն եւ ի Պարսս՝ քան զԱրշակունեաց զազգս եւ տոհմս, որ եւ յԱբրահամէ սերեցան աստ, նա եւ յամենայն ազգս թագաւորք երկրի ըստ անսուտ բանին Տեառն ամենեցուն (Ծննդ. Ժէ. 6): Այլ եթէ ոչ զգաստասցին ի բարի կրօնս, աւելի պատուհաս ընկալցին ի տեսառնէ: Եւ ծառայք նոցա, որ հաճոյ եղեն Աստուծոյ, թագաւորեալք փառաւորեսցին ի Տեառնէ, եւ նոքա պարտաւորեալք յազգս մեղաց՝ պատժեսցին յարգար իրաւանցն»¹⁶: Ո՛վ է այն հայ Արշակունի թագավորը, որին սպառնում է հեղինակն ավելի հուժկու աստվածային պատուհասով: Ուրեմն արդե՞ն պատուհասովել էր նա, մնում էր թագավորելուց զրկվի եւ գահը հանձնի իր ծառաներին:

Շատերի ուշադրութեանը միանգամից ուղղվել է Հայոց վերջին Արշակունի Արտաշեսին՝ Վռամշապհո որդուն: Բայց վերջինիս պատուհասովելու մասին ոչինչ հայտնի չէ, նրա անառաքինի կյանքը դեռ եւս չէր հատուցվել որեւէ պատժով, բացի այդ՝ նրա օրոք Պարսքում մարել էր Արշակունիների փառքը: Մնում է Տրդատ Մեծը, որի հետագա սրբացումը խանգարել է մեզ՝ նրան տեսնելու վերոբերյալ տողերի հասցեատեր: Այնուամենայնիվ, եթե հեղինակը Գրիգորն է, հանդիմանվողը Տրդատն է¹⁷, եթե Մաշտոցն է որպէս խմբագիր, ապա նկատի ունի Արտաշես վերջինին¹⁸, ինչը չի բացառվում, որովհետեւ տվյալ ճառային հատվածի համաբնագրում Արշակունիների մասն արհեստական ընդմիջարկման տպավորութիւն է թողնում: Ի դեպ, բարետոհմիկների, առավել եւս թագավորական տոհմի հանդեպ սույն

¹⁵ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 100:

¹⁶ Անդ, էջ 238, տ. 574—583:

¹⁷ Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Մաշտոց, Երեւան, 1982, էջ 116. նաեւ՝ ԱՐՄԸ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Հին աշխարհից միջնադար բանահյուսական եւ գրական հետազոտելով, Երեւան, 2019, էջ 39—41:

¹⁸ Հմմտ. Պ. ՖԵԹԵՐ, նշ. աշխ., էջ 73. Մ. ԱՔԵՂՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 120:

հայացքը հոգեբանորեն արդարացվում է կարճազատ տոհմի զավակ, բայց սրբակյաց Մաշտոցի տեսակետից, ինչպես նկատել է Լ. Խաչիկյանը¹⁹: Ուրեմն Ե. դ. Հայաստանում համարվել է, որ Արշակունիների փառքը վեր է թե՛ հայ, թե՛ պարսիկ իշխանական տոհմերից, սակայն վերջին հայ Արշակունի թագավորն ինչ-որ պատուհասի է հանդիպել, որը խմբագիր Մաշտոցը մեկնաբանել է իբրեւ պատիժ եւ զգուշացում, բայց նրան սպառնում է աստվածային ավելի դաժան պատուհասով: Միաժամանակ սույն մեջբերումը պետք է դիտել իբրեւ ակնհայտ վկայություն այն բանի, որ Հայաստանում Ե. դ. 20-ական թվականներին արդեն հանրությունը հայտնի էին թագավորական գահի հավակնորդ իշխանական տոհմերի մասին, որոնք հիշատակվում են իբրեւ ծառաներ: Բայց խմբագրական բնույթը երեւում է ոչ միայն Արշակունիների վերաբերյալ արված առարկայական դատողությունից այն դեպքում, երբ ճառը վերացական-բարոյաբանական միտում ունի: Այդ արհեստական ընդմիջարկումը նկատվում է նաեւ նրանից, որ հատկապես Արշակունիների թեման այստեղ հայտնվում է հանկարծակի՝ առանց նախընթաց մտքի հետ կապի, դեռ ավելին՝ հակասելով այդ մտքին: Որովհետեւ ճառում մինչ այդ խոսվում է այն մասին, որ Աստծու պարգեւն ու պատիժները հետո են լինելու՝ ըստ մարդկային արժանիքների. «Եւ մի ոք զարմասցի, որ աստ ներէ, զի քաղցրութիւնն Աստծոյ, ասէ, զնոսա յապաշխարութիւն ածէ» (տ. 564—566),— գրում է հեղինակ Գրիգորը՝ հղելով աղբյուրը՝ Սուրբ Գիրքը, «ասէ»): Բայց պարզվում է, որ Արշակունի թագավորն անառաքինի վարքի համար պատժվել եւ պատժվելու է այստեղ՝ երկրային կյանքում, ոչ թե վերջին դատաստանին: Դա նշանակում է, որ Ի. ճառի 574—583 տողերը՝ իբրեւ շեղում վերացական-բարոյական խրատից, չեն տեղավորվում ընդհանուր բնագրային շարակարգում: Հնարավոր է, որ նշված տողերից ավելի լայն ընդգրկում ունենա շեղումը՝ ներառելով նաեւ 563—590 տողածավալը: Այստեղ ընթերցողի ներողամտությունը գտնելու ակնկալիքով հարկ է հիշեցնել, որ տողերիս գրողը նախորդ հոդվածներից մեկում Արշակունիների հանդիմանանքի հատվածը համարել է Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակային բնագրի մաս²⁰:

¹⁹ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, անդ:

²⁰ ՏԵՍ ԱՐԾ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 41:

Այսպիսով՝ ելնելով «Յաճախապատում»-ի թարգմանական բնույթից եւ թարգմանիչ-խմբագրի միջամտությունից եւ հավելումներից՝ բնագրի միջուկը պետք է քննել Դ. դ. առաջին քառորդի իրողությունների հետնախորքում՝ որպես Գրիգոր Լուսավորչի գործ, եւ այն իրավամբ ներառել «Ագաթանգեղիկայի» հետազոտական ծրագրում՝ վերջնականապես համոզվելու համար, թե երբ, ինչպես, ում միջոցով ստեղծվեցին նամակ-ճառերը, ինչպես դրանք դարձան ժողովածու նախ հունարեն, ապա գուցե նաեւ ասորերեն, հետո հայերեն, եւ թե ինչպես չբացակայեց հայոց եկեղեցական կյանքից ու ժողովրդի կենցաղից մինչեւ օրս:

Առայժմ այդ գրական հուշարձանը պետք է դասվի մատներով հաշվարկված համաշխարհային վաղ վարդապետական գանձերի շարքը: Այսօր ամեն մի քրիստոնյա պետք է գիտակցի եւ հաղոթս հիշի, որ Գրիգոր Պարթեւն իր լրջագույն ներդրումն է արել տիեզերական բարոյական վարդապետության մեջ Դ. դարի առաջին քառորդում:

«ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ»-Ի ԿԱԶՄԸ, ՃԱՌԵՐԻ ՊԱՏՄԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պարունակում է 23 ճառ եւ մեկ եզրափակիչ աղոթք²¹:

Ելնելով այն հիմնադրույթից, որ Գրիգոր Պարթեւը պաշտոնավարման տարիներին Հայոց տարբեր գավառների առաջնորդներից, վանահայրերից, վարդապետներից ու իշխաններից ստացած նամակ-հարցումներին ի պատասխան՝ գրել է խրատական թղթեր, հրահանգներ եւ մեկնաբանություններ հընթացս գործոց՝ առանց նպատակ ունենալու դրանք մի գրքում ամփոփելու, կարող ենք ասել, որ այդ հունարեն ու ասորերեն գրվածքներից որոշ թղթեր հետագայում հավաքվել են մի ժողովածուի մեջ՝ ճառեր անվամբ եւ «Յաճախապատում» վերնագրով²² հավանաբար Ներսես Մեծի օրոք: Հունարենի եւ ասորերենի գլխավոր ցուցիչը հայերեն բնագրի գերակշիռ օտարաբան ոճն է, որի թարգմանիչը եւ խմբագիրը եղել է Մաշտոցը: Վերջինիս թարգմանության ժամանակ

²¹ ԱՐԾ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, անդ, էջ 48–50:

²² Հետ՝ հունարեն թարգմանելու դեպքում կունենանք՝ λογοι πολλοι, որ կօգնի ավելի ստույգ հասկանալու «Յաճախապատում»-ի իմաստը. Հատ, բազմակի, բազմապատիկ, տե՛ս անդ, էջ 49 (ծան.), հմմտ. էջ 38, որը սխալագրություն է:

եղել են ոչ միայն ընդմիջարկումներ²³, այլև հավելումներ՝ ճառագլուխների, առանձին հատվածների (հատկապես դավանաբանական բնույթի), ճառավարտների, ինչպես նաև եզրափակիչ ճառի եւ աղոթքի տեսքով: Իհարկե, օտարալեզու ժողովածուն կազմողներին չի հաջողվել լիովին հավաքել իրենց ուսուցիչ Գրիգորի բոլոր թղթերը: Եղածներից կարելի է կռահել, որ նրանք տեղ են տվել հատկապես բարոյաբանական բնույթի մեկնողական, բացատրական ուսուցումներին: Ինչեւէ, կորուստն այլեւս անդառնալի է, որովհետեւ հայերեն թարգմանվելուց հետո նրանք դադարել են հունարեն եւ ասորերեն արտագրվելուց եւ աստիճանաբար դուրս են մղվել ձեռագրային շրջանառությունից, ինչպես շատ այլ նմանատիպ գրվածքներ:

Ներսես Մեծի օրոք «Յաճախապատում»-ի կազմողները որոշակի դեր ունեն ոչ միայն նյութերի ընտրություն, այլև դասավորման գործում: Օրինակ՝ ակնհայտ է, որ նրանք ժողովածուի սկզբում տեղադրել են արարման թեմայով ճառը, որը Մաշտոցը ճոխացրել է դավանաբանական դատողություններով եւ Ս. Երրորդության բազմակի հիշատակումներով, որոնք Դ. դ. սկզբին բնորոշ չեն: Իսկ ժողովածուի վերջում դրել են վանական եւ ճգնական կյանքի թեմաներ՝ դարձյալ 23-րդ ճառի մաշտոցյան հավելագրումով՝ կապված Բարսեղ Մեծի որոշ կանոնների գործածման հետ²⁴: Զգացվում է, որ եկեղեցական կյանքի հայացումը դեռեւս չէր բավարարում բոլոր պահանջներին, եւ Մաշտոցը «Յաճախապատում»-ը թարգմանելիս հնարավորինս ներմուծել է այդ կյանքը կարգավորող հրատապ դրույթներ: Երբեմն դա կատարվել է բռնազբոսիկ, արհեստական ընդմիջարկումներով (օրինակ՝ Արշակունիների հանդիմանանքը), երբեմն էլ հաջողվել է անել սահուն՝ բնական հավելումներով:

²³ Տե՛ս, օրինակ, գրերի ստեղծման եւ Արշակունիների հանդիմանման հատվածների վերոբերյալ վերլուծությունը:

²⁴ Այդ առումով հետաքրքիր կլինի նաև համեմատել 9-րդ ճառը (Պահքի մասին) Բարսեղ Կեսարացու համանուն երկի հետ, որը հայերեն է թարգմանվել Զ. դ. (Շ), հասկանալու համար, թե արդյո՞ք Մաշտոցից հետո եւս ինչ-որ հավելում է եղել «Յաճախապատում»-ի մեջ: Հմմտ. ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑԻ, Գիրք պահոց, աշխ.՝ Կիմ Մուրադյանի, Ս. էջմիածին, 2008: Թե Գրիգոր Պարթևի ճառը՝ ժողովածուի մեջ կամ առանձին, ընկել է Բարսեղ Կեսարացու ձեռքը դեռեւս Պապ թագավորի օրոք՝ նրանց միջև մղված աթոռավեճի ժամանակ, եւ Կեսարիայից ձեռնադրվելու կողմնակիցները հենվում էին Գրիգորի եւ մյուս նախորդների վրա: Այս մասին՝ ավելի ուշ:

Ինչ վերաբերում է «Յաճախապատում»-ի ճառերի վերնագրերին, երբեմն էլ՝ ճառի ներսում եղած սահմանազատիչ նշումներին, ապա պետք է ենթադրել, որ դրանք ավելի շուտ ավելացրել են ժողովածուն կազմողները, քան թե Մաշտոցը, որովհետեւ վերջինս դժվար թե այդ վերնագրերը նշանակեր ինչ-որ տեղ հապճեպ, ճառի սկզբնամասի որոշ արտահայտությունների հիման վրա՝ դրանց կրկնումով, մի խոսքով՝ ամբողջ ճառի էությունը շարտացույց ձեւական եղանակով: Իսկ կազմողները դա կանեին, քանի որ նրանց բավարարել է միայն ժողովածուի ձեւական կողմի ապահովումը, այն է՝ արտաքին տեսքի հարդարումը: Վերնագրերի հապճեպ ու ձեւական նշանակումը պատճառ է դարձել, որ երբեմն խմբագիրը կամ հետագա գրիչները վերնագրի մեջ լրացումներ են կատարել, իբր այն ամբողջացնելու, ճառի բովանդակությունը համապատասխանեցնելու նպատակով: Կամ էլ երբեմն միեւնույն ճառը երկատեղ են եւ առանձին վերնագրել (օրինակ՝ Բ. ճառը վերակոչվել է «Առանձնաւորութիւնք»): Այս երկատումը կարելի է վերագրել Մաշտոցին, որովհետեւ նախորդ ճառի (Ա.) վերջին մասը (տող 70—85) եւ Բ. ճառի սկիզբը (տող 1—24) բացահայտ խմբագրական բնույթի ընդմիջարկում են՝ Ս. Երրորդության դավանաբանության շեղումով: Իրականում եթե Ա. ճառի 65—69 տողերից հետո կարդանք Բ. ճառի 25 եւ հաջորդող տողերը, կլսենք Գրիգոր Լուսավորչի անխաթար խոսքը «արարիչ Հայր եւ տեր եւ հաստիչ Աստուծոյ» մասին: Առհասարակ խմբագիր Մաշտոցի հավելագրումներում պարզորոշ երեւում է Ս. Երրորդության վերաբերյալ դավանաբանական հատվածների ավելացման միտում: Եւ դա հասկանալի է, եթե հաշվի առնենք, որ բուն Գրիգորյան ճառերում Ս. Եռյակի անդամների անունների հիշատակումից բացի՝ ավելորդ դավանաբանական մեկնումներ չկան, քանի որ դրանք Դ. դ. սկզբներին դեռեւս պահանջված ու հրատապ չէին, ինչպես դա եղել է Դ. դ. վերջերին եւ Ե. դ. սկզբներին:

Ահա այդ սկզբունքից ելնելով՝ պետք է խմբագրական ընդմիջարկում համարել Ե. ճառի սկիզբը եւ 49—54 տողերը, որտեղ թեթեւակի նկարագրվում է Ս. Երրորդությունը, որովհետեւ ըստ խմբագիր-թարգմանիչ Մաշտոցի՝ ճառն ուղղված է հոգեւորականներին, որոնց համար դժվար չէ այդ չափով ընկալել եւ յուրացնել Ս. Երրորդության սահմանումը:

Իբրեւ ասվածի հաստատում, սակայն, կարելի է դիտել Զ. ճառը, որը կառուցված է «էր եւ է» ու «ոչ էր եւ ոչ է» հակադրազույգերով՝ ցույց

տալու համար, թե ինչքան բարի է Աստված, որ չարի համար տեղ չի նախատեսել արարչագործության մեջ, եւ թե ինչքան չար է սատանան, որ միշտ դրդում է հակառակագործության: Սակայն այս ճառը միանգամից սկսվում է Ս. Երրորդության մասին մի բացատրական «առակով», ինչպես խմբագիրն է ասում, եւ ոչ մի կերպ չի կապվում բուն ճառի հետ, որն սկսվում է 13-րդ տողից. «Աստուած էր եւ է. էր անսկիզբն յԻրում անփոփոխմանն եւ է հաստատութիւն արարածոց» եւ այլն: Այնուհետեւ՝ 43-րդ տողում վրա է հասնում ընդմիջարկողը եւ շարունակում մինչեւ 67-րդ տողը՝ առաջ բերելով մի անկապ շարակարգ, որում կհամոզվենք հետեւյալ մեջբերման միջոցով (տ. 40—43). «Երկայնամիտ եւ ներող էր եւ է քաղցրութեամբ եւ բարերար կամօք անյիշաչար երեւեալ եւ ոչ զամենեսեան աստէն պատժէ (Աստված.—Ա.Ս.), զի դարձեալ ի մեղաց՝ կեցցեն»: Շարունակվում է ընդմիջարկմամբ. «Ամենասուրբ Երրորդութեան բարերարութիւնքն կամօքն Իւրովք էր եւ առ արարածս Իւր, եւ է յանպակաս էութեան, որ ոչ պակասի, ոչ կշռի եւ ոչ պարփակի երեւելեօք եւ աներեւութիւք առ ողորդանս եւ խօշտանկանս ըստ հնարագէտ մատակարարութեանն» (տ. 43—67): Սրան հաջորդում է. «Իսկ պատիր խաբէութիւն ստութեանն եւ բանսարկութեան, ուստի կորուստ ոչ էր ի սկզբանն՝ մինչ ոչ էր մոլորութեանն, յառաջագայիւ եւ վրիպեցուցանել ի շարսն» (տ. 68—70):

Մեզ մնում է Զ. ճառի 40—43-ից հետո կարդալ տ. 68—70-ը, եւ պարզ կլինի, թե ինչպես բարերար Աստված, պատժելու փոխարեն, թողնում է, որ հետ կանգնեն մեղքերից եւ փրկվեն, իսկ բանսարկու ստապատիր խաբեբան, որը կորսված չէր սկզբում, քանի դեռ չէր մոլորվել, առաջ ընկնելով վրիպեցնում է դեպի շարը: Ահա՛ կապակցված խոսքը, որ միացնում է նշյալ տողերը, եթե, իհարկե, բաց ենք թողնում նրանց միջեւ եղած խմբագրական շեղումը Ս. Երրորդության բարերար կամքի թեմայով:

Վերոբերյալ եւ սույն բնագրային դիտարկումները մեզ թույլ են տալիս խոսել նաեւ ընդարձակ խմբագրական միջամտությունների աղբյուրների մասին: Եթե Գրիգոր Լուսավորիչը՝ որպես գործնական թղթի հեղինակ, իր շարադրանքում ժամանակ չէր հատկացնում, Ս. Գրքից բացի, դիմելու այլ աղբյուրների, չնայած լիովին բացառել չի կարելի, ինչպես վկայում է հերմեսյան բնագրի հետ եղած առնչությունը (այդ մասին ստորեւ), ապա թարգմանիչ եւ խմբագիր Մաշտոցը կարող էր

խմբագրման ժամանակ օգտվել հեղինակավոր աստվածաբան հայրերի գրվածքներից: Այնպես որ, արդի բնագրային աղբյուրագիտության խնդիրներից է ոչ միայն «Յաճախապատում»-ի աղբյուրների բացահայտման դժվարին աշխատանքը, այլևեւ ճառերի հեղինակ Գրիգոր Պարթեւի եւ խմբագիր Մաշտոցի բնագրային առանձնագատման ոչ պակաս դժվարին գործը:

Մինչեւ օրս «Յաճախապատում»-ի համար բանասիրությունը շատ քիչ եւ մոտավոր աղբյուրներ է գտել. եղածներն ուշ ժամանակի են եւ առնչվում են Մաշտոցին կամ հետագա գրիչներին: Բուն հեղինակային աղբյուրի նշումը խնդրահարույց է, որովհետեւ Գրիգոր Պարթեւը որեւէ աղբյուրից օգտվել է հիշողությամբ եւ ազատ վերաշարադրմամբ: Իսկ Ս. Գրքից եղած քաղազրույթները, եթե անգամ արվել են անգիր, բնագրին պետք է մոտ լինեին, որովհետեւ թարգմանիչը դրանք հեշտորեն նկատել է եւ փոխարինել Ս. Գրքի նախնական հայերեն թարգմանության բառացի մեջբերումներով, ինչը հաստատում է, որ Մաշտոցը թարգմանել եւ խմբագրել է մինչեւ 30-ական թվականները, դեռ ավելին՝ մինչեւ 428 թ.:

Խոսքը, սակայն, չի վերաբերում այն դեպքերին, երբ Գրիգոր Լուսավորիչը գործածում է սուրբգրային արտահայտություններ՝ որպես իր շարադրանքի մասեր: Օրինակ՝ ԺԱ. ճառում Ս. Գրիգորը գրում է. «Հեզուսին իմաստնոց իմացուցանէ լսողաց զբանս հանճարոյ» (էջ 131), կամ Բ. ճառում գրում է. «...զմոլորեալ դարձուցանել յաստուածգիտութիւն շնորհօք բարերարի Հօրն... զի մի իսպառ կորիցեն, այլ... գիտել, ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ եւ ուղղել զթիւրեալս...» (էջ 15): Փաստորեն՝ վերոբերյալ երկու մեջբերումներում հեղինակը գործածել է Առակաց՝ ասույթի վերածված առաջին տողը՝ երկու մասի բաժանելով եւ ձուլելով իր խոսքի մեջ: Թարգմանիչ Մաշտոցը դրանից չի շփոթվել եւ երկու դեպքում էլ ասույթի մասերը թարգմանել է այնպես, ինչպես Առակաց գրքի առաջին նախադասությունը՝ քաջ գիտակցելով, որ Ս. Գրիգորն իր խոսքի մեջ լուծել է Ս. Գրքի բառերը: Արդյոք միշտ է Մաշտոցը թարգմանելիս հավատարիմ եղել այդ սկզբունքին: Ե. ճառի 51–53 տողերում խմբագիրը գրում է. «Զի բանիւ Տեառն երկինք եւ երկիր հաստատեցան, եւ հոգւով բերանոյ Նորա՝ ամենայն զօրութիւնք Նորա» (էջ 40): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ Ս. Հոգու դերը երեւում է «Նրա բերանի հոգով» արտահայտության մեջ, ինչը միանգամայն հա-

մապատասխանում է նույն արտահայտության թարգմանությանը նույն ճառի տ. 421-ում, որը, սակայն, մեջբերվում է Ս. Գրքից. «...որ հոգևով բերանոյ Իւրոյ սատակէ զչարն՝ Քրիստոս» (էջ 53)²⁵՝ ի տարբերություն Ծննդոց Բ., 7 համարի, որտեղ «...փչեաց յերեսս նորա շունչ կենդանի, եւ եղեւ մարդն հոգի կենդանի»։ Այսինքն՝ պարզ է, որ Մաշտոցը հետեւողական է եղել համանման թարգմանելու եւ խմբագրելու հարցում²⁶։

Այս նկատառումն էական է այնու, որ Գրիգոր Պարթեւը ճառերում հաճախ է կրկնում ոչ միայն նույն մտքերը, խոսքերը, այլեւ արտահայտչամիջոցները, որոնք թարգմանչից լրացուցիչ ջանք են պահանջում՝ հեղինակի հետեւողությամբ՝ մնալու միեւնույն ոճի ու բառամթերքի շրջանակում²⁷։ Օրինակ՝ այն միտքը, թե արարածներն սկզբնապես բարի են ստեղծվում, հետո դառնում են չար՝ ըստ կամքի, արտահայտվում է նաեւ կարծես հակասող ձեւով, թե դրանք ստեղծվում են ոչ բարի, ոչ չար, այլ հետո են դառնում չար կամ բարի՝ ըստ կամքի²⁸։ Կամ խոսելով մարդկային երկու դաստիարակների մասին՝ խմբագիրը գրում է, որ մեկը կոչվում է ավետիս, մյուսը՝ սպառնալիք, եւ այս այլաբանության զույգը հանդիպում է գրեթե բոլոր ճառերում՝ ուղղակի թե անուղղակի ձեւով։ Այդ գաղափարից ազդվել է նաեւ Ագաթանգեղոսի «Վարդապետութիւն»-ը (ՏՅ678), եւ դա հասկանալի է, որովհետեւ միջնորդը եղել է Մաշտոցը, որը «Յաճախապատում»-ի թարգմանությունից այն մուծել է «Վարդապետութեան» մեջ²⁹։

Ահա թե ինչպես է Մաշտոցը «Վարդապետութեան» մեջ ձայնակցել «Յաճախապատում»-ին։

²⁵ Հմմտ. Թեոաղ. Բ., գլ. Բ., 8։

²⁶ Միայն թե մեկ-մեկ Մաշտոցը գործածում է նաեւ հայտնի ասորաբանություններ (Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 51–53), օրինակ՝ «ի ձեռն», «քարոզ» «գուարթուն» եւ այլն։ Դա ոչ թե միայն նշանակում է, որ բնագիրը թարգմանվել է ասորերենից (չի բացառվում, որ Գրիգորի որեիցե ճառ թարգմանված լիներ հունարենից ասորերեն կամ հակառակը), այլեւ այն, որ այդ բառն արդեն (Դ.–Ե. դդ.)՝ իբրեւ հոմանիշ հայերեն այլ բառերի, մտել էր բանավոր գրական հայերենի մեջ (Նկատի ունենք հետերոէպիկ թարգմանական ընթերցանության եղանակով գրերի գյուտի նախընթաց 100-ամյակում ձեւավորված բանավոր գրական հայերենը։ Իսկ այլալեզու «հետերոէպիկ ընթերցում» հասկացությունը կիրառության մեջ է գրել Գ. Սարգսյանը դեռեւս 90-ական թթ.)։

²⁷ Հմմտ. Ի. ճառ, տ. 564–565 եւ Զ. ճառ, տող 42–43, անճառ, անպատում բարութիւն — էջ 56, 82, 87, 169 եւն, որդեգրութեան շնորհ — էջ 62, 65, 92–98, 113, 120 եւն, անուշակ արքայութիւն — էջ 10, 26, 67, 89, 107, 108, 144, 177 եւն։

²⁸ Հմմտ. ճառ Ե., էջ 52, տ. 383–384 եւ ճառ Ի., էջ 228, տ. 298–299, այլեւ՝ տող 317–318։

²⁹ Հմմտ. ճառ Բ., էջ 10, ճառ Թ., էջ 92, տ. 57–58, ճառ ԺԸ., տող 11–12 եւն։

ՅՃԽ. «Որպէս երկինք ամպովք եւ ցօղովք.... խնամէ եւ հասուցանէ զպտուղս բուսոց,— որ սնուցանէ եւ արբուցանէ.... զմարդիկ եւ զանասունս, զգազանս եւ զթռչունս եւ զամենայն զեռունս եւ զսողունս....» (տ. 176—181):

Վարդ. «....եւ երբեմն ցօղ սնուցիչ բուսոց՝ կերակրել զգազանս եւ զթռչունս, զերէ եւ զանասուն եւ պատրաստել զդարմանս մարդկան եւ զխնամս արարածոց» (Տ547):

ՅՃԽ. «Զի նոյն արարածք, որ դարմանիչք առնէն.... յորժամ յղփանայ.... յայնժամ զնոյն դայեակ զայրացուցանէ.... այլ եւ ցրտով եւ ջերմով զտունկս եւ զբոյսս ապականէ եւ զանձրեւս ի կարկուտ եւ ի ձիւն դարձուցանէ, եւ զցօղ չեղեմն վնասակար եւ զօգտակարսն ի դժնդակս (տ. 185—196):

Վարդ. «....յորժամ կամի՝ զշայեկանսն մատուցանէ, իսկ յորժամ ոչ՝ զդժնդակսն, զեղեամն եւ զձիւն եւ վնասաբեր կարկուտ.... պատրաստէ զվնասն (Տ548):

Ակնհայտ է դառնում, որ Գրիգոր Լուսավորչի եւ Մաշտոցի միջոցով պահպանվել են Դ. դ. վարդապետական լեզվին հատուկ մի շարք արտահայտություններ եւ հասկացություններ, որոնք հետագայում աստիճանաբար դուրս են մղվել գործուն կիրառությունից: Դրանցից են՝ «անձնիշխան կամք», «ավետիս», «սպառնալիք», «որդեգրություն շնորհ», «դարձ», «քարոզ» (=ավետաբեր) եւ այլն:

Դառնալով հեղինակ Գրիգոր Պարթեւի եւ խմբագիր Մաշտոցի խնդրին՝ պետք է անենք մի գիտաբանական եզրահանգում՝ կապված այդ խնդրի հետազոտման պատմության հետ:

Բանն այն է, որ այն բանասեր-պատմաբանները, որոնք «Յաճախապատում»-ն ընթերցելիս խոշորացույցի տակ են առել Ն. դարի խմբագրական հետքերը՝ նրա հեղինակ են համարել Մաշտոցին (Պ. Ֆեթթեր, Կ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Աբեղյան եւ այլք)՝ բոլորովին չկասկածելով, որ դրանք հեղինակային բնագրին չեն պատկանում:

Դեռ ավելին՝ դրանից ելնելով՝ Ա. Սրապյանը փորձել է Մաշտոցի հեղինակությունն առավել ամրացնել բովանդակային կարգի փաստարկներով, թե իբր «Յաճախապատում»-ը Դ. դարի գործ լինելու դեպքում պետք է լիներ նորադարձների թեմայով, մինչդեռ այդպես չէ, թե իբր տիեզերաժողովների մասին ակնարկները տանում են Ն. դար եւ այլն³⁰: Ընդհա-

³⁰ Ա. ՍՐԱՊՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 27—29: Հեղինակի այս եւ այլ փաստարկները ոչ խոր ընթերցման հետեւանք են:

նուր թերությունն այն է, որ բացի Լ. Խաչիկյանի վերոբերյալ հոդվածից, որով հեղինակը հրաժարվում է իր նախորդ հոդվածում հայտնած կարծիքից, մնացած բոլորը՝ կողմ եւ դեմ Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակությանը, իրենց կարծիքները չեն բխեցնում Դ. կամ Ն. դարերի պատմական հասարակական-քաղաքական համաբնագրից:

Դ. դ. առաջին քառորդում եղել են եւ նորադարձների, եւ հնաբնակ քրիստոնյաների, եւ ժողովների (ոչ միայն տիեզերական) խնդիրներ, որոնց գոնե ի պաշտոնե պիտի անդրադառնար տվյալ հովվապետը: Բայց քանի որ անտեսվել է նորադարձների թեման, ապա ընթերցողի ուշադրությունը հատուկ հրավիրում ենք «Յաճախապատում»-ի այն ճառերի վրա, որոնցում շոշափվում է նաեւ այդ թեման: Այսպես՝ Դ. ճառում խոսելով հրեշտակների ծառայության մասին՝ Գրիգոր Պարթեւը գրում է, որ Աստծուն հաճելի է, որ նույնն արին նաեւ մարդիկ «....եւ զբազումս ի մարդկանէ դարձուցին յաստուածգիտութիւն եւ յուղղութիւն ըստ կամաց արարողին կենաց» (տ. 103—105): Կամ Թ. ճառում խոսելով արարածներին անխնամ չթողնելու մասին՝ Գրիգորը գրում է, որ Աստված «վասն բազում մարդասիրութեան իւրոյ քարոզեաց զդարձ եւ զապաշխարութիւն ի քաւութիւն ամենայն մեղաց» (տ. 95—97):

Եւ կամ Ի. ճառի էջ 233-ում կարդում ենք. «Զի հարուածք որ գան յաշխարհ, վասն մեղաց է իմանալ, զի զղջացեալ զգաստասցին եւ դարձցին յապաշխարութիւն փրկութեան» (տ. 437—439):

Իսկ ԺԲ. ճառում, հուսահատությունը պատժի արժանի մեղք համարելով, Գրիգորը գրում է. «Ի վերայ այսոցիկ հաւատացելոց եւ արժանաւորաց յուսոյ, որ անյուսութեամբ լան եւ կոծին եւ ցտին.... որպէս զհեթանոսս, որոց ոչ գոյ յոյս, բարկացուցանեն զԱստուած.... Եւ ինքեանք անկանին ի պատիժս վասն անյուսութեան» (տ. 136—139, 143—144):

Հասկանալի է, որ առաջին երկու օրինակները բխում են Դ. դարի սկզբների համաբնագրից, իսկ վերջին տողերի հասցեատերը կարող է լինել թե՛ Դ. եւ թե՛ Ն. դարերում: Եւ դա բնական է, նորանոր օրինակների կարիք էլ չկա, թեկուզ ցանկացողը կարող է դիմել Ի. ճառի վառ օրինակին, ըստ որի՝ հեղինակ Գրիգոր Լուսավորիչը գրում է. «Զի ճշմարտութեան վերակացուք.... միաբանեալ են ընդ սուրբ զօրս երկնաւորաց ի լուսաւորութիւն վերնոց եւ ներքնոց: Եւ ապստամբեալք ի մերոց եւ ամբարշտեալք ի բանէն.... օտարացան եւ յետս կացին որպէս քուրմք եւ կախարդք եւ այլ եւս չարք» (տ. 363—369): Ընդունենք, թե Ն. դ. հայ հա-

սարակությունը դեռ ծանոթ է վերջին արտահայտությունը՝ հետ կանգնել քրիստոնեությունից որպես քրմեր եւ կախարդներ, բայց նույն ձեւով այն ծանոթ է նաեւ արդի հասարակությանը: Իսկ իմ է ավելի բնորոշ: Իհարկե, նորադարձներին: Սակայն յուրովի նորադարձ է ամեն մի նոր մկրտվող, հետեւաբար պետք չէ Դ. եւ հետագա դարերն իրարից բաժանել ըստ նորադարձության կեղծ հատկանիշի, այլ պետք է պարզապես համադրել պատմական հավաստի փաստեր, որոնք առկա են «Յաճախապատում»-ում:

Շարունակությունը հաջորդիվ

